

"Güzel Doğu"

Giuseppe Aureli, Mathaf Gallery, Londra
Les Orientalistes De L' Ecole Italienne, Caroline Juler

HERMENÖTİK, ORYANTALİZM, TÜRKOLOJİ

Halil İnalcık

HERMENÖTİK

Hermenötik (*hermeneutik, yorumbilim*) terimi Yunan mitolojisinde "Tanrı'nın buyruklarını insanların anlayabileceği bir dile çeviren haberci", *Hermes* kelimesinden üretilmiş bir terimdir. Geç Yunanca'da *hermeneuia*, "bilgece açıklama" anlamında kullanılmıştır. Hermenötik (Hermeneutik) bilim terimi olarak,[1] bir başka kültüre ait bir metin/düşünceyi yaşanılan dünyaya anlaşılır biçimde aktarma/çevirme sanatıdır. Modern dilde, *hermenötik, method* (yöntem) kavramının gelişimi ile ilgilidir. *Hermenötik* üzerinde ilk eser 1654'de yazılmış (Dannhauser'in *Hermeneutica Sacra*) o tarihten sonra kavram dallanıp budaklanmış sırasıyla dört çeşit: 1. Teolojik, 2. Filolojik, 3. Legal, 4. Felsefî düşünceyi kapsamıştır. Bizi burada ilgilendiren hümanizmle ortaya çıkan ilk ikisidir, kutsal yazıların hermenötik metodla açıklanması çalışmalarıdır. Tarih bilimine gelince, geçmiş bir olguyu bildiren kaynağı

[1] St. Augustinus (354-430) dan 19. yüzyılda W. Dilthey'e kadar Hermenötik'in doğuşu ve gelişimi üzerinde güvenilir bir özet Doğan Özlem, *Metinlerle Hermeneutik (Yorumbilgisi) Dersleri*, I-II, İzmir: 1994, 2. baskı, İstanbul, İnkilâp kitabevi 1996, 8-52; ayrıca M. Riedel, J. Habermas, H. G. Gadamer'dan çevirilerini içermektedir. Hermenötik üzerinde kapsamlı klasik eser Hans-Georg Gadamer, *Truth and Method*, 2. gözden geçirilmiş baskısı: J. Weinsheinez ve D.G. Marsall İngilizce çevirisi; New York: Continium 1996; H-G. Gadamer'in *Historisches Wörterbuch der Philiosophie* için yazdığı toplu özet (Hermeneutik), Doğan Özlem Türkçe çevirisi, *Hermeneutik (Yorum bilgisi) üzerine yazılar*, Ankara; Ark Kitabevi 1995, 11-49.

belli bir metodoloji çerçevesinde yorumlayarak gerçeğe olabildiğince yakın olarak tespit diye tanımlanabilir.

Hümanistik hermenötik, metni tespit, doğru okuyup anlama ve yorumlama, Yunanca ve Lâtince filoloji çalışmalarını zorunlu kılmıştır. 18. yüzyıla kadar hermenötik teoloji ve filoloji dairesinde kalmış; didaktik, antik dillerin grameri ve retorik temel bilimler sayılmıştır.

18. yüzyılda hermenötik, semantik ve mantık bilimlerinin bir bölümü olmuştur. İslâm'da da mantık (lojik), *tefsîr* ilminde öğrenilmesi gerekli bir bilgi dalıdır. Dînin temel kaynakları Kur'an ve Hadîs'in doğru yorumlanabilmesi için aklî bilimlerin öğretilmesi gerekli görülmüştür. Fâtih'in Semâniye medresesinde aklî bilimler okutuluyordu; fakat medrese kütüphânesine bakan matematikçi Molla Lûtfî II. Bayezid döneminde *ilhâd* ile, İslâm inancına aykırı düşünceye sapmakla suçlanmış ve idam edilmiştir. Aklî ilimlerin küfre götürdüğü iddia edilerek medrese tedrisatında yasaklanmıştır. Hümanizm, tersine, kutsal metinlerin yorumunda aklî ilimleri, hermenötik'i başlıca metod saymıştır.

Hermenötik, ilk kez Schleirmacher ile 3. aşamaya erişmiş; *normative* anlam arka planda bırakılarak metafizik bir düşünme yöntemi, tüm tarihi ve spirituel (tinsel) bilimler sisteminin temeli sayılmış, böylece *historicism (tarihselcilik)* yolu açılmıştır. Giambattista Vico, *Scienza nouva'sında* (1744) insanlık tarihini araştırma metodunun doğa ilimlerinden tamamiyle farklı olması gerektiğini ileri sürdü. Zira diyor, tarih doğal kanunlara bağımlı değildir; *insanın yarattığı bir realite* olarak ayrı bir metodun, beşerî bilimlerin konusudur. Bu temel fikir derinleştirildi ve beşerî bilimlerde psikolojik yorumlama metodu öne çıkarıldı. W. Dilthey'e göre, beşerî ilimlerde tek geçerli metod "bilinmiş olanı (yeniden) bilmek", eskiyi "yeniden yaşama" (*einfühlung*) metodudur. "Öznenin yabancı psişik hâllerini kendinde hissetmesidir". Anlama, *yaşama-nesneleşme* yoluyla gerçekleşir. Toplumun, tarihin bir takım kapsamlı *tipler* (*tipoloji*), *ideal tipler* (M. Weber) çerçevesinde geliştiği fikri, Gadamer'e göre, yine de historisizm'den kurtulamamıştır. Fakat bir musikî parçasını yöneten şef, veya bir çevirmen, "yeniden-yaşam" gerçekleştirmekle, yeni bir yapı ortaya koyar. *Nesnellik*, söz konusu olamaz (Gadamer). Hermenötik, Heidegger ile ontoloji alanında yeni bir doğrultuya yönelmiştir. Gadamer'e göre, felsefî hermenötik'in bilim (*science*) olma iddiası mümkün değildir.[2] Gadamer buradan, çağlar arası değişen dilin yorumuna, yani filolojiye gelir.

[2] W. Dilthey ve historisizm üzerine bkz. Doğan Özlem, *Siyaset, Bilim ve Tarih Bilinci*, İstanbul 1999; W. Dilthey, *Hermenötik ve Tin Bilimleri*, İstanbul 1999.

"İnsan'ın dünya ile ilişkisi, temelinde, mutlak biçimde söz niteliğindedir ve (ancak) bu yolla anlam kazanır. Böylece, hermenötik, ... sadece beşerî bilimler dediğimiz bilimlerin metodolojisinde bir temel değil, aynı zamanda felsefenin evreni içine alan bir yüzüdür".

"Araştırmamıza şu temel fikir kılavuzluk etmiştir: Dil *ben*'in ve dünyanın karşı karşıya geldiği, yahut daha çok bu ikisinin aslında birbirine aidiyetini ortaya vurdukları bir araç (*medium*)tır" ve edebî (filolojik) yorumlama ile doğanın incelenmesi arasında bir bağlantı vardır. "Doğa'nın kitabı" (onu anlayışımız) ile "kitabın kitabı", bir metni anlayışımız, arasında fark yoktur.[3] Hukukî (*legal*) dil normatiftir, belli kurallar içinde tanımlama yapar, ama sanat eserinde yeniden-icra, yorum söz konusudur.

Kuşkusuz; insanlığın toplumsal hayatının ve kültürün, doğa dışında tamamiyle insanın icadı olduğu düşüncesi teoloji ve historisizmin yanıltısından ibarettir. "Sanat ve tarih deneyiminden bakıldığında insanın dünya ile genel ilişkileri ile ilgilenen bir evrensel hermenötik'e varmış oluruz. Bu evrensel hermenötiği, dil kavramı esasında formüle ediyoruz. Böylece, beşerî bilimlerde nesnellik kavramına bulaşmış yanlış bir metodolojiden kendimizi korumuş oluruz".

HÜMANİST HERMENÖTİK, EDEBÎ HÜMANİZM

Şâir Petrarca (1304-1374) Eski Roma'yı ve dilini daha iyi öğrenmek, eskinin şaheserlerini bulmak için büyük bir faaliyet gösterdi. Eski eserlerden bir kütüphâne vücuda getirdi ve bu gibi eserleri büyük bir çaba ile aramaya koyuldu. O, işte bu faaliyetleri ile hümanizmin kurucusu oldu.

Petrarca'dan sonra Boccacio (1313-1375) Petrarca'nın eserini devam ettirdi. Eski mitolojiyi ve edebiyatı tetkik yolunda yoğun faaliyet gösterdi. *De Genelogia Deorum* onun bu ilim eserlerinden en mühimidir. O bu eserini yazarken yanında bulundurduğu bir Yunanlının bilgisinden istifade etmiştir. Eski Çağ'ın hayat ve sanatına karşı bu derin bağlılık az zamanda birçok yandaşlar topladı. Yüksek aydın sosyete, Petrarca ve Boccacio'nun izinden yürümeğe başladı. Eski çağ yazarlarının ince Lâtincesi Orta Çağın kaba Lâtincesi yerine geçmeye başladı. Bu Lâtince ile yazan eserler her tarafta rağbet ve itibar gördü. Bir taraftan ruh itibariyle romantik, şekil itibariyle klasik yeni bir Lâtin edebiyatı gelişirken, bir taraftan da hümanizm derinleşiyordu. Petrarca'nın etkisiyle ile ilk önce bir edebî hümanizm meydana gelmişti. Hümanistler Lâtinceden sonra Roma kültürünün asıl kaynağına, Yunan

[3] "Man's relation to the world is abtolutely and fundamentally verbal in nature, and hence intelligible. Thus, hermeneutics is ... a universal aspect of hilosophy and not just the methodological basis of the so-called human sciences". Hans-Georg Gadamer, *Truth and Method*, 474-476.

kültürüne inme gereği duydular ve Yunanca tahsili ve Eski Yunan eserlerinin araştırılmasına başladılar.

Orta Çağ'da Yunan ilmini ve felsefesini Avrupalılar, Araplar aracılığıyla öğrenmişlerdi. Petrarca, Yunanca öğrenmek istediği hâlde muvaffak olamadı. Boccacio, L. Pilate adında bir Yunanlıdan Yunanca öğrenmişti. Asıl Yunanca tahsili ve Yunan fikriyatı, İtalya'ya 1396'da Manuel Chrysoloras ile girdi (Ölümü 1415). Birçok hümanist ondan tahsil gördü. Bu Yunanlı ile beraber hepsi bilgin olan ve Hümanist İtalyanlar tarafından dersleri zevk ve hararetle takib edilen başka Yunan âlimleri de geldiler. Bunlar Jean Chrysoloras. Trabzonlu Georges ve daha sonraları gelen Jean Argyropoulos, Gemistos Plethon ve Bessarion'dur. Bu Yunan âlimlerinin İtalya'ya yerleşmesi Türklere karşı haçlı seferi ve iki kilise arasında birleşme görüşmeleri sırasında Bizans ile Roma arasındaki sıkı ilişkiler sayesinde oldu. Gerçekten, Türk fetihleri bazı aydın Yunanlıları İtalya'ya göç etmeye sevk etmiştir. Fakat bunlar, daha ziyade Katolik Roma kilisesiyle birleşme taraftarı olan ve Türklere açıkça düşmanlık besleyenlerdi. Birçok Yunanlı âlim, meselâ Trabzonlu Amuritzes, Fâtih Sultan Mehmed'in, daha önce de babası II. Murad'ın sarayında iyi kabul gördüler. İtalya'da etkisi derin olan seçkin âlim ve filozof Gemistos Plethon, Edirne'de Murad'ın sarayında iyi kabûl görmüştü. Oradan, İtalya'ya geçti. Plethon ve Bessarion, İtalya'da Yunanca'nın, ve skolastiği temsil eden Aristo-İbn Ruşd felsefesine karşı Platon felsefesinin yayılmasında önemli rol oynadılar. Birçok hümanistler bunların mektebinde yetişti.

Bessarion, Papa tarafından kardinallik mertebesine çıkarıldı ve kendisi Rönesansın mesenlerinden (patronlarından) biri oldu. Bu Yunanlılarla birlikte, bilhassa İstanbul'un fethinden sonra birçok Yunan eseri İtalya'ya getirildi; kadim ilim ve felsefenin yayılmasına yardım etti. Hümanizm hareketinde Bizanslı Yunan âlimlerinin başlıca rol oynadıklarına kuşku yoktur.[4]

Eleştirel Hümanizm

Başlangıçta daha ziyade edebî alanda ve filolojide derinleşen hümanizm, yavaş yavaş bütün bilgi sahalarını etkisi altında aldı. Meydana çıkan klasik çağ eserlerinin rehberliği ile ortaçağın tüm skolastik düşüncesi ve inançları tenkit süzgecinden geçirildi. Bu bakımdan en önemli rol Floransalı Lorenzo Valla'ya aittir. Onunla, eleştirel hümanizm kuruldu. Bu eleştiri akımı doğrudan doğruya dinde reformu hazırlayacaktır. Valla, ilkin gerçek bir filolog sıfatı ile Cicero ve Quintilien'den istifâde ederek klasik Lâtincenin en önemli

[4] D. Geanokopls, *Interaction of the 'Sibling' Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance* (330-1600), New Haven 1976; *Constantinople and the West*, Madison 1989.

eserini yazdı. Böylece, Valla Lâtince'nin lengüistiğini kurmuş oluyordu. O, 1431'den itibaren devrindeki bütün dinî, felsefî sistemlerin tenkidine girişti. Dinin yalnız bir inanç işi olduğunu göstererek, skolastiği tamamiyle çürüttü. Bilhassa bir filolog ve tarihçi sıfatıyla, sözde Papa'ya Garp Hıristiyan âlemi üzerinde manevî üstünlük tanımış olan Konstantin Bağışı'nın (*Donation de Constantin*) uydurma olduğunu ispat etti. Böylece Orta Çağ kilise otoritesinin dayandığı temellerden birini yıkmış bulunuyordu.

Hümanizmin ikinci büyük sistemcisi Niccola Cusano (1401-1464). Hümanist düşünce ile Okham felsefesini ve Hıristiyan mistiğini derin ve geniş bir sistem içinde toplamaya çalıştı. XV. yüzyılın en büyük zekâlarından biri olan Cusano hümanizmin başlıca yapıcılarından biri oldu. Onun felsefî etkisi kalıcı olmuştur.

Sonuçta, hümanizm, 15. asrın ortalarına doğru olgunluğa erişti ve düşünce hayatının ön planında yer aldı. Hümanizm edebiyat sahasında kalmayarak her türlü fikrî faaliyeti etkisi altına aldı ve özellikle pasif bir taklit aşamasını aşarak kendine güvenen serbest bir tenkit aşamasına girdi.[5]

Toscana'da, özellikle Floransa'da, 14. yüzyıl filolog şairleri tarafından yaratılan Rönesans hareketi bütün İtalya'da süratle yayıldı. Bu sanat ve fikir hareketinin yayılması için koşullar tamamiyle elverişli idi.

Yalnız tiranlar değil, şehirlerde yerleşmiş zâdegân ve zengin burjuvalar zarif, lüks ve zevk u sâfâ dolu bir hayat için paralarını ve zamanlarını harcamakla cemiyet içinde bir mevki sahibi olmak emelini besliyorlardı. Hümanist eğitim, kibar bir konuşma dili ve tavırlar bu zarif cemiyette yer almak için baş koşuldu. Böylece ince bir güzellik duygusunun ve rasyonel bir düşünüşün egemen olduğu yüksek bir sosyal çevre oluşmuş bulunuyordu. Bu çevrede hümanist alimler ve sanatkârlar, coşkulu bir karşılama buluyorlardı. Bu koşullar, en başta Rönesans'ın kaynağı Floransa'da mevcuttu. Orada yetişen dâhileri kendisine çeken rakip, Roma da önemli bir sanat ve ilim merkezi hâline geldi. İkinci derecede Napoli, Milano, Venedik, Urbino, Rimini, Ferrara gibi merkezler geliyordu. "İkinci Atina" sayılan Floransa'nın, Rönesans'ın merkezi olmasında en büyük hizmeti Medici ailesi görmüştür.

Mediciler, en büyük sanatkârları ve âlimleri saraylarında topluyorlar, onlara birçok eser yaptırıyorlar, onlarla samimi bir şekilde konuşuyorlardı. Saraylarında şaheserlerinden kütüphâneler, eskiçağ eserlerinden müzeler meydana getiriyorlardı. Medicilerin patronajı sayesinde Rönesansın en büyük dehâları şaheserlerini orada meydana getirdiler. Michelangelo, Medicilerin sarayının bahçesinde kurduğu mektepte yetişmiştir.

[5] Türkiye'de Hasan Âlî Yücel'in Millî Eğitim Bakanlığı döneminde liselere Lâtince dersleri kondu; hümanizmanın yayılması için Sinanoğlu iki kardeş, Samim ve Suat büyük çaba gösterdiler. Demokrat Parti iktidarında bunlara son verildi.

Medicilerin fikir ve medeniyet tarihinde en büyük hizmetlerinden biri, Floransa da Platon felsefesinin merkezi olarak *Academia Platonica*'yı kurmalarıdır. Burada G. Plethon'un faaliyeti, Platon felsefesinin esas kaynaklarına göre yerleşmesini sağladı. İtalyan fikir hayatında Platon-Aristo tartışmaları ön plana çıktı. Böylece, kadim Yunan felsefesinin derin ve esaslı araştırılması ve derinleştirilmesi mümkün oldu. Floransa Akademisi skolastiğin temeli sayılan Aristo'ya karşı cephe almakla düşünce özgürlüğünü temsil ediyordu. Bu mektepten hümanizmin iki büyük sentezcisi, Marcillio ve Pico de la Mirandola yetişiyor. Bunlar Platon felsefesini yayıyorlar. Bu idealist felsefenin yalnız İtalya'da değil, bütün Avrupa fikir hayatında derin etkileri oluyor. Pico de la Mirandola, Yunanca'dan başka İbranice'yi ve Kur'anı aslından okuyabilmek için Arapça'yı öğrenmişti. XV. asrın ikinci yarısında bu iki dehâ ile hümanizm Platonî bir karakter kazanıyor.

Üçüncü bir merkez olarak bilhassa V. Alphons'un zamanında (1442-58) Napoli yükseldi. Bu aydın hükümdar, sarayında klasik şaheserlerden kütüphâneler kuruyor, 1442'de bir akademi açıyor, Lorenzo Valla'yı himâye ediyor, Yunan yazarlarını tercüme ettiriyordu. Venedik, 15. asırda genellikle Rönesans hareketi dışında kaldı. Ancak 16. yüzyılda harekete katıldı.

Hümanizm, Avrupa sahnesine geçerek özellikle dinî eleştiri alanında etkisini gösterdi. İlkin kadim Lâtin ve Yunan metinlerinin meydana çıkarılması için uygulanan eleştiri metodları, şimdi Hıristiyan dininin ve kilisenin esaslarını oluşturan yazılara uygulanmaya başlandı. İncil ve Hıristiyan dinini bildiren metinlerin orijinalleri bulundu. Filolojik metodla bu metinlerin gerçek anlamları gösterildi ve neticede kutsal yazılardan çoğunun ilâhi emirler olmayıp sonradan meydana getirilmiş, uydurmalar olduğu anlaşıldı. Bu sonuç dinî inancı sarstı. Öbür yandan, Padua'da okutulan İslâm filozofu İbni Ruşd'ün Aristocu rasyonalist felsefesi dinî akidelere karşı inançsızlığı kuvvetle yayıyordu. Bununla beraber, Hümanizm uyanışı dar bir aydınlar çevresinde kalıyor, halkın inancı üzerinde etki yapmıyordu. Eski metinleri orijinal şeklinde meydana çıkarmaya çalışanlar aslında bunu, tamamiyle dinî bir gayretle yapıyorlar, papalar bu hareketi himaye etmekte tehlike görmüyorlardı. Bununla beraber "hıristiyan hümanizmi", ilk Hıristiyanlığın saf şeklini meydana çıkarmakta, yüzyılların yığdığı hurafelere ve kilise müesseselerine karşı savaş hazırlamakta idi. Hıristiyan hümanizminin başında olanlar, bu sayede, kiliseyi barışçı metodlarla ıslâh edebileceklerini düşünüyorlardı. Bunların başında Erasmus gelir (1466-1536). 16. yüzyılın ilk çeyreğinde uluslararası hümanizm hareketinin başı ve rehberi durumuna yükselen Rotherdam'lı büyük hümanist, dinî ıslâhat gereğine inanıyordu. Lâtince yazdığı ve Avrupa'nın bütün hümanist çevrelerinde hararetle okunan eserlerinde, Lorenzo Valla'nın açtığı çığırda, halk hurafeleri ile bozulmuş Hıristiyan dininin özünü meydana çıkarmaya çalışıyor ve kilise müesseselerini eleştiriden geçiriyordu. 1511'de çıkardığı "Deliliğe Methiye" adlı eserinde, kilise âdetlerini ve yolsuzluklarını şiddetle tenkit eden Erasmus, Hıristiyan dininin öz kaynaklarına inmek için Yunan ve İbranî dillerinin filolojik silâhını kullanıyordu. 1516'da Yunanca ve Lâtince metni ile, hâşiyeler ve bir mukaddime ile bastırdığı İncil, tüm Avrupa'da büyük ilgi uyandırdı (sonradan 1522'de Martin Luther, İncili Almanca'ya bu baskıdan tercüme edecektir). Erasmus'un meydana getirdiği hümanizm, Hıristiyanlığın başka bir şeklini öğretmekte idi. Erasmus, âdeta XVI. yüzyılın Voltaire'i idi. Yalnız aydınlar ve halk değil, kilise, onun etkisi altına girdiler. İngiltere'de, Almanya'da, Fransa'da en aydın kilise adamları, Erasmus'un fikirlerini benimsiyorlardı. *Erasmusculuk*, Luther'in devrimci çıkışından (1517) az önce Almanya'da bir mesele çıkarmakta gecikmedi. Hümanist Reuchlin ile Dominiken papazları arasında başlayan münakaşa bütün Almanya'da önemli bir mesele hâline geldi (1510), Dinî metinlerin serbest tetkik ve tenkit faaliyetine karşı Dominikenler savaş açmışlardı. Bütün Almanya ve Hollanda hümanistleri Reuchlin tarafında yer aldılar. İki taraf birbirine karşı şiddetli yazılar yazdılar. Bu hava, Luther'in ortaya çıkışına yardım etti. Bu Hıristiyan hümanizm hareketini Fransa'da büyük bir din bilgini, Lefevre d'Étaples, İngiltere'de Colet temsil etmekte ve Erasmus'un fikirlerini yaymakta idiler. Bu hümanistlerin kitapları, tedrisatı ve vaazları sonucu esas kaynağına irca olunarak saflaşmış bir Hıristiyan düşüncesi meydana çıkıyordu.

"Hıristiyan Özgürlüğü", kilisenin takdis ayinlerini birer sembolden ibaret görüyor, resimlere ve azizlerden kalan şeylere ibadeti, anlamsız buluyordu. Erasmus, tarafından yazılan *Hıristiyan Şövalyesinin Elkitabı* adlı eser her tarafta büyük bir rağbet gördü. 1504-1518 yılları arasında üç defa basıldı. Bu fikirlerin Luther tarafından benimsendiğini göreceğiz. Hermenötikden kaynaklanan bu dinî eleştiri ve uyanış, bize İslâm'ın ilk döneminde görülen metinlere ve geleneklere eleştirel yaklaşımı anımsatır.

Özetle, İtalya'da 14. yüzyılda *hümanizm*, düşünce ve vicdan özgürlüğünü getirmiş olup edebî ve lengüistik bu *hermenötik* hareketin menşei ve temelidir.

İSLÂM'DA VE TÜRKİYE'DE HERMENÖTIK

15. yüzyıldan başlıyarak metinlerde Tanrının sözünü en doğru biçimde anlama çabası, Batı'da hümanistik *hermenötik*'e başlangıç olmuştur (Lorenzo Valla, Erasmus). Ondan yüzyıllarca önce İslâm bilginleri tarafından Kur'an tefsîrine giriş için *usûl* (prensipler, metod) adı altında hermenötik ortaya çıkmış bulunuyordu. İlkin, Kur'an metninin tespiti bu yolda atılan ilk adımdı. Kutsal kitaptan sonra ikinci otorite sayılan Peygamberin sünneti, *ahâdis*'in

tespiti çabası *usûl* çalışmalarına yol açmış, bundan *İslâm hermenötik*'i doğmuştur.[6] İlkin hadîslerin toplanması, uydurma hadîslere karşı *sahîh* (doğru) hadîslerin bir araya getirilmesi bir takım araştırma ve metodoloji problemleri ortaya çıkarmıştır. En önemli sorun, *hadîs* rivâyet edenleri (*râvîler*) bulmak, onlara ne derecede güvenmenin mümkün olduğunu bilmekti. Hadîs uleması, seyahat ederek, özellikle hac zamanı Mekke'ye giderek râvileri tespit etmeye çalışıyor, onlara ne ölçüde güvenilebileceği konusunda bir takım esaslar tespit ediliyordu. Böylece râvilerin silsilesi, *isnâd*'ı bildiren *musnad* literatürü, ortaya çıktı; nihayet *sahîh* olduğuna inanılan hadîsleri bir arada, bir sistem altında *corpus*'larda toplama faaliyeti başladı. En güvenilir altı corpus, *sunan* (en tanınmışı Al-Buharî'nin kitabı; uygulanan metodların biri, iki râvi silsilesinden gelen bir hadîsin aynı olması, doğruluğuna kanıt sayılmıştır). Hadîslerin doğrusunu bulmak için başvurulan eleştirel metodlar, gerçek bir İslâm filolojisine, bir metin tenkidi (*textkritik*) metodolojisine, *hermenötik*'e vücud vermiştir. Eleştiride şu prensiplere dikkat olunuyordu. Râvilerin eleştirisinde; yalancılık, dikkatsizlik, hafıza aldatması, yandaşlık, belli bir maksada hizmet etme noktalarını göz önünde tutuluyordu. Dil eleştirisi ise, gerçek bir filolojiye vücut vermiştir. Bir sözcük veya deyimin ayrı manalar taşıyabileceği, sözcüğün Arap yarımadasında *Ârâb*, kabileler arasında orijinal anlamının tespiti (*Lûgat* ilmine vücut vermiştir) göz önünde tutuluyordu. Hadîsteki sözcükler, *sahîh, zaîf* ve *sakîm* olarak üç kategoriye ayrılmıştı. Özetle, İslâm ilminin kendine özgü hermenötik metodlar meydana getirdiği hukuk sistemi, J. Schact'ın deyimiyle "İslâm'ın medenî dünyaya devrettiği en önemli bir mirastır".[7] İslâm ulemasının yarattığı bu ince metod ve yorum bilgisi[8] Avrupa hermenötik metodları karşısında yine de yetersiz görülmüştür. Batılı İslâmologlar, bu arada değerli Macar İslâmologu I. Goldziher,[9] daha geniş kaynaklar ve Batı hermenötik metodlarını kullanarak hadîs eleştiri metodolojisinde İslâm ulemasını yetersiz bulmuştur. Batılıların bu eleştirileri sonunda, bir çok hadîslerin Peygamber'in ağzından gelemeyeceği, özellikle hukuka ait bazı hadîslerin Peygamber'den sonra ortaya çıktığı

[6] İslâm'da bilimlerin sistematik tasarımı üzerinde en tanınmış eser Abî Abdullâh Mehmed Al-Harezmî'nin, *Mefâtihu'l-Ulûm*'dur. Osmanlılarda Taşköprülüzâde Usâmeddin Ahmed, *Mevzû'âti'l-Ulûm*, I-II, çeviren M. Kemâleddîn, yay. Ahmed Cevdet, İstanbul H. 1313/1897; Türkçeye çeviren yazarın oğlu Kemâleddin, eserin *Mefâtih*'in dört misli telif bir eser olduğunu açıklar.

[7] *The Legacy of Islam*, ikinci baskısı (hazırlayanlar: J. Schacht ve C.E. Bosworth, Oxford: Clarendon Press, 1974), 392; kitabı, hazırlayanların deyimiyle eser "İslâm'ın her bakımdan insanlığın gelişmeleri tarihinde yerini belirlemek ve İslâm dışındaki memleketlerle ilişki ve etkilerini tespit" amacını gütmektedir; keza bkz. J. Schacht, "A Revelation of Islamic Traditions", JRAS, 1949.

[8] "Hadith" *Encyc. of Islam*, 2. Baskı, 23-28 (J. Robson), İslâm literatüründe hadîs ve eleştiri metodları hakkında kısaca Taşköprülüzâde, *Mevzuât*, cilt I.

[9] *Muhammedanische Studien*, Halle 1890; J. Schacht, "Droit byzantin et droit musulman", *XII Convegno 'Volta'* (Roma 1957), 197-218; A. Udovich, Western *Commenda*", *Speculum*, ve "Concepts Sunna, ictihad and Ijma'in the Early Period" *Islamic Studies*, I, 1962.

(J. Schacht) gösterilmiştir. Özellikle, *isnâd*'ın hadîs metodolojisinde temel metod olarak alınması eleştirilmiştir. Türkiye'de, Kanûnî Süleyman, Medrese'sinde en yüksek derecede bir *Dâru'l-Hadîs* kurmakla bu ilme verilen önemi vurgulamıştır. 1880-1914 *Aydınlanma Çağı*'nda Aynî Ali, İzmirli İsmail Hakkı ve son kez Elmalılı Hamdi Yazar (*Hak Dîni, Kur'an Dili*, 9 cilt) yenilik getiren bilginlerdir. İslâm ilimlerinin son amacı, Kur'an'ın doğru bir yorumlamasını yapabilmek, *Tefsîr*'dir. Doğru anlama varabilme, Arap diline ait ilimler ile, *kelâm, fıkh, cedel* ve öteki ilimlerin *usûl*'ünü hakkıyla kavrama sayesinde mümkündür. Batı hermenötik'inde olduğu gibi, dil bilgisi ve retoriğin önemi üzerinde durulmuştur, büyük hukukçu Abu Hanîfe'nin, Arapça *hâfız-i Lugat* yetkisi özellikle belirtilir.

En başarılı tefsîr, aynı zamanda tarih ve hukuk alanlarında uzman olan Abu'l-Ca'fer Tabarî'nin tefsîri kabul edilir. Müfessirler, Peygamber'in çevresine yakınlık derecesine göre "tabakalara" ayrılmıştır. Müfessir'den 15 ilmin uzmanı olması beklenir. Bu ilimlerin başında Arapça dilbilgileri (Arapça lugat, gramer, tasrîf, iştikak, ma'ânî, beyân ve bedî), *kelâm, usûl-i fıkh,* ilm-i fıkh, *ahâdîs* gelir. *Şarh* ve tahşiye terimleri yani yorumlama, dinî metinler dışındaki eserler üzerinde yapılan, yorumlamalar için de kullanılır ve sonradan gelen İslâm âlimleri dinî ve lâ-dinî klasik eserlere yaptıkları *şerh*'lerle ün yapmışlardır. Bugün Türkiye'de, İlâhiyat Fakültelerinde İslâmoloji (*İslâmiyât*) çalışmalarında geleneksel *usûl* ilimleri yanında, Batı hermenötik metodları da uyguluyor mu, bilmiyorum. Herhalde oryantalistlere muhtaç olmak istemiyorsak, böyle bir alt yapı geliştirmek zorundayız. Aynı ihtiyaç, edebiyat fakültelerimiz için de mevcuttur. Osmanlı uleması "elsine-i selâsede" (Arapça, Farsça, Türkçe) şiir yazabilme yeteneğini en yüksek düzeyde âlim ve edib için bir kıstas saymışlardır. Bu gün, bu düzeyde kaç âlim veya edebiyatçımız var? Batı üniversitelerindeki oryantalist merkezlerini örnek alarak edebiyat, ilâhiyat ve tarih bölümlerini yeni baştan örgütlemek zorunludur. İstanbul Üniversitesi'ne Batı oryantalist hermenötik'i, Prof. H. Ritter tarafından getirilmiştir. Ritter'in öğrencisi ve meslektaşı Ahmet Ateş bizde *textkritik* metodunu ilk kez açıklayan ve uygulayan Türk bilginidir.[10]

Arapça ve Farsça filolojilerine hakkıyla hâkim iki üstad, Kilisli Rîf'at ve Prof. Necati Lugal Türkiye'de metin neşri alanında büyük hizmet görmüşlerdir. Lugal, Alman Üniversitelerinde genç oryantalistlere yardım ettiği gibi DTCF'de Arapça ve Farsça derslerini okutmuş, Osman Turan, Adnan Erzi,

[10] A. Ateş, "Metin Tenkidi Hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII (1942), 253-268, Z.V. Togan, *Tarih'te Usûl*, Ist. 1950; *İbn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939.

Hasibe Mazıoğlu ve Şevkiye İnalcık'ın metin yayınlarında değerli yardımlarda bulunmuştur.

Batı hermenötiğinde dinî ve edebî metinleri yorumlamada filoloji ötesinde ikinci aşamada, beşerî ve sosyal ilimler ve felsefe yardımıyla metnin geniş açıdan iç yorumlamasına gidilir. İslâm'da bu aşamaya *bâtıniyye* ve *tasavvuf* ile erişilmiştir. İmâm Gazâlî, her görünen şeyin dış (*zahr*) ve iç (*batn*) görünüşü olduğunu, "bu âlem-i cismânînin bir âlem-i misâlîsi" (bkz. Platon ve Gadamer) olduğunu ileri sürer. Kur'an'daki âyetlerin de bir *lafzî*, bir *bâtinî* anlamı vardır. Ünlü tefsîrler arasında Fahreddîn-i Râzî'nin *Tefsîr*'inde, felsefe ve tasavvuf kavramları kullanılmıştır, onda Aş'arî ve mu'tazilî bir aradadır. Râzî, vaaz ederken, bir sûfî gibi vecde gelirmiş. O aynı zamanda bir mutasavvıf sayılırdı. Sünnî ulemaya göre bâtinîlik, Kur'an'ı "tahrîf ve tagyîr"dir, gerçek tefsîr sayılamaz. İnanan kâfir olur. Batinîler, mülhiddir.[11]

Bununla beraber Râzî'nin tefsîri, Anadolu'da ve sonra Osmanlı uleması arasında en çok izlenen tefsîr olmuştur. Kahire Al-Azhar uleması Osmanlı ulemasını, gerçek ulemadan saymazlardı. Osmanlılar, dinî metinlerin tasavvufî yorumlamalarını en erken zamandan benimsemişlerdir. Sultanların ulemadan bir hocaları olduğu gibi bir tarikat şeyhinden *mürşidi* olurdu. I. Ahmed, Şeyh Mahmud Hüdâyî'den devlet işleri üzerinde fikir danışırdı.

İslâm'da bin yıllık kültür tarihimizde Türk asıllı bilginler çoğunlukla Arapça, bazen Türkçe yazmışlardır. Batı'da oryantalizm, başlıca Arapça'nın ve Arapça metinlerin hermenötik metodlarıyla araştırma konusu olmasıyla ortaya çıkmıştır. İslâm'da millî dillerin özellikle lâ-dînî konulardaki eserler için kullanılması, ilkin Doğu İran'da (Gaznevîler döneminde Firdevsî), 10. yüzyıl ardından Türkçe'de Karahanlı devletinde (*Kutadgu Bilig*, 1069), Orta Asya'da (Yesevî), 15. yüzyıl Timur-oğulları döneminde (Ali Şîr Nevayî, Babur), Altun-Ordu hanlığında (Ötemiş Hacı), Osmanlılarda (Türkçe ilm-i hâller, Mevlid, Yazıcızâde, Şeyhî) ortaya çıkmıştır. Türkçe eserler ayrı bir filoloji araştırma alanına yol açmış, oryantalizmin önemli bir kolu olarak Türkoloji'ye vücut vermiştir.

Demek ki, kültür tarihimizi hakkıyla incelemek için bu üç dil, Arapça, Farsça ve Türkçe alanında Avrupa hermenötik oryantalizm geleneğini üniversite ve bilim kurumlarımızda yerleştirmek gerekir.

Genellikle Müslümanlar, Hıristiyan oryantalistlerin, Peygamberi, İslâm akîdelerini filolojik ve sosyolojik metodlarla bir *sosyal tarih konusu* olarak ele alıp hüküm vermelerini kâbûl etmezler. 1954'de Princeton'da Müslüman ve Hıristiyan bilginlerin toplandığı bir konferansta Pakistan Kültür Bakanı

[11] Taşköprülüzâde, c. I, 536, 539, 540.

ayağa kalkarak Peygamber ve Kur'an hakkında, Hıristiyan delegelerin eleştirel sözlerini şiddetle reddetmiş ve konferansı terk etme tehdidinde bulunmuştur. Dr. Abdullah Cevdet'in önsöz yazdığı Dozy'nin Peygamber üzerine eseri Türkçe çevrilip yayınlandığı zaman kıyamet koptu, kitap yasaklandı. *İctihâd* dergisi etraftan da toplanan "Garpçılar", Dozy gibi Peygamberi sadece tarihî bir şahsiyet olarak ele alıyorlardı. Kur'an'daki bazı âyetleri eleştiriyorlar, hilkatin yaratılışına ait âyetleri Darwinizm'le karşılaştırıyorlardı. Fransız Jacobin'leri gibi bir "akıl dinin"den söz ediyorlar, din yerine pozitif ilmi koyma iddiasında bulunuyorlardı. [12]

İslâm medeniyetini ve Orta Asya Türk tarihini asıl kaynaklarından derinliğine araştıran batılı bilginlerin arasında Rus oryantalisti V. Barthold'un görüşlerini burada anımsamak yerindedir.[13]

Barthold, Arap, İranlı ve Türklerin ortak eseri olan İslâm medeniyetinin temel yaklaşımında Hıristiyanlıktan daha geniş görüşlere dayandığını ileri sürer ve der ki: "müslüman kavimlerin tarih ve hayatı ispat ediyor ki, *kadercilik*, Kur'an'da hiçbir zaman havari Paulus'un Romalılara risâlesindeki (9. Bab) kadar büyük bir kesinlikle ifade edilmemiştir. İslâm, Müslümanlara kişisel hareket ve kararlarında *tedbîr* almayı yasaklamamış, İslâm tarihçileri de olaylar arasında sebep-netice aramaktan geri kalmamışlardır.

İslâm toplumlarında bugün görülen geriliği, İslâmiyetle açıklamak tamamiyle yersizdir, der Barthold. İslâm tarihi, dinle değil, tarihî sebeplerle açıklanabilir. Barthold, İslâm tarihi araştırmalarında Batı tarihini inceleme metodolojisini uygulamak gerekir, diyor. Barthold'a göre dünya tarihi bir bütündür. Avrupa tarihini anlamak için Doğu tarihini araştırmak gerekir. Barthold'un Doğu araştırmaları tarihinde de Türklerin özel bir yeri vardır. Türk kültür tarihinin Batı hermenötik metodolojisine göre kurucusu Fuad Köprülü, Barthold ile sıkı ilişkiler kurmuş, *Türkiyat* (Türkoloji) Enstitüsü'nün kuruluşunda 1926 yılında Barthold'u İstanbul'a davet ile Türk tarihi üzerinde bir seri konferans verdirmiştir.[14] Köprülü yazdığı *Türkiye Tarihi*'nde Barthold'un eserlerinden, özellikle Türkistan üzerindeki klasik eserinden geniş alıntılar yapmıştır.

Türkiye'de son yirmi otuz yıl içinde Osmanlı araştırmalarındaki büyük gelişmeye denk olarak İslâmî ilimler alanında çeviri ve inceleme olarak geniş bir yayın faaliyeti görülmüştür. Batı oryantalistlerinin hazırladığı

[12] Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, 1962; Hilmi Adnan Malik, "Survey of Intellectual Renaisance in Turkey", *The Hartford Magazine*, (1923, June); özellikle Ş. Hanioğlu'nun araştırmalarına bkz.

[13] V. Barthold, "Avrupa ve Rusya'da Şarki Tetebbu' Tarihi", *Milli Tetebbu'lar Mecmuası*, II, 361-363; V. Barthold, *İslâm Medeniyeti*, F. Köprülü'nün katkılarıyla, Ankara, 1966.

[14] Bu konferanslar, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında* Dersler (İstanbul 1927), başlığı altında yayınlanmıştır.

Encyclopaedia of Islam'ın ilk baskısı (Leiden) Türk araştırmacıların katılımıyla Milli Eğitim Bakanlığı tarafından genişleterek Türkçe'ye çevrilmişti; Leiden'de tamamlanmakta olan ikinci baskısına da Müslüman bilim adamları geniş ölçüde katılmıştır. İstanbul'da *Türk Diyanet Vakfı*, İslâm araştırmalarının modern bir merkezi olarak yerli ve yabancı araştırmacıları çekmekte ve Oryantalistlerin çıkardığı *Encyclopaedia*'ya karşı Müslümanların kabûl edebileceği yeni bir *İslâm Ansiklopedisi* çıkarmaktadır.

İslâm dini ve medeniyeti üzerinde Barthold ve Köprülü'nün özlediği nitelikte araştırmalar Müslüman memleketlerde de yapılmaktadır. Zamanımızda oryantalizm artık batının tekelinde değildir. Barthold'un işaret ettiği gibi, cihan tarihinin bütünlüğü içinde İslâm medeniyetini hesaba katmayan bir tarihçi, Batı medeniyetini anlayamaz, açıklayamaz. Tanınmış oryantalistlerin katkısıyla çıkan *The Legacy of Islam*[15] bu gerçeği açık biçimde kabûl etmiştir.

Barthold, şu tarihî gerçek üzerinde ısrarla durur. İslâm medeniyeti, bu dini kabul etmiş milletlerin kültürlerinin etkisi altında geliştiği gibi, "bu medenî faaliyetlerin büyük bir kısmı, aslen Arap olmayanlar tarafından vücuda getirilmiştir. Bununla beraber, genel dil olan Arapça genel İslâm medeniyetinin dili olmuştur". Onbeşyıl kadar önce Paris'te Avrupa Parlamentosu için İslâm dünyası hakkında bir rapor hazırlamak üzere bir toplantı örgütlendi. İslâm ülkeleri temsilcilerinin katıldığı bu toplantıda (Türkiye'den İsmail Cem, Şerif Mardin, H. İnalcık) biteviye "Arap Medeniyeti"nden söz edilmesi üzerine Türk ve Berber delegeleri eleştiride bulundular; Barthold'un söylediği gibi; İslâm Medeniyeti'nin müslüman milletlerin ortak eseri olduğu gerçeğini vurguladılar.

OSMANLILARDA HİSTORİSİZM (*İBN HALDÛNCULUK*)

17. yüzyılda Osmanlılar, "devlet-i ebed-müddet"in çökme dönemine girdiğini, tam manasıyla anladılar. 16. yüzyıl sonlarında ve 17. yüzyıl ilk yarısında, Kanunî dönemi kanunlarının canlandırılmasıyla devletin yeniden kalkındırılabileceği inancı vardı (Âlî, Selânikî, *Kitab-i Mustatab* yazarı, Koçi Bey). Fakat, 17. yüzyılın ortalarında Kâtib Çelebi (Hacı Halîfe) (öl. 1657), İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sindeki görüşten, devletlerin antropomorfik gelişim teorisinden esinlenerek, Osmanlı devletinin ihtiyarlık dönemine girdiğini, tekrar eski gücünü aslâ elde edemeyeceği görüşünü savundu.[16] Bu

[15] 2. Baskıyı yay. J. Schact ve C.E. Bosworth, Oxford 1974.

[16] *Dustûru'l-'Amel li-Islâhi'l-Halel*, İstanbul 1280/1863; F. Fındıkoğlu, "Türkiye'de İbn Haldunizm", *Mélanges Fuad Köprülü* (İstanbul 1953), 153-163; C. Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and "İbn Khaldûnism" in Sixteenth Century Ottoman Letters", *Journal of Asian and African Studies*, XVIII, 3-4 (1983), 198-220; yazar, orada daha ziyade benzeri fikirlerin Mustafa

düşünceyi vakanüvis Naimâ, tarih felsefesi üzerine yazdığı uzun girişte tekrarladı. İbn Haldûn'un tarihî gözlemlerden çıkardığı toplum organizasyonu teorisini Osmanlı aydınları, pratik bir açıklama için kullanmak istiyorlardı. Bu yaklaşımda *historisizm*, yani devletlerin ve toplumların belli kanunlar ve devreler çizgisinde değiştiği teorisi açıktır. İbn Haldûn Osmanlılara o kadar önemli göründü ki, kitabını Pîrîzâde Mehmed Sâ'ib (1674-1749) Türkçe'ye çevirmeye başladı (1725-1730). Çeviriyi Ahmed Cevdet Paşa tamamlamış ve yayınlamıştır.

Kâtib Çelebi, otuz iki hanedanın kuruluş ve yıkılış sebeplerini inceleyen *Fusûl-i Hall u'Akd* adlı eserinde yine İbn Haldûn'un tarih felsefesini izlemiş görünmektedir. Osmanlıların İslâm ilmine yaptıkları iki büyük hizmet, İslâm fikriyatına ait 250 bine varan yazmaları vakıf kütüphânelerinde bugüne kadar saklamış olmaları ve bu kütüphâneler sayesinde İslâm ilimlerine ait bugün de başlıca başvuru eserleri olan ansiklopedik eserler vücûda getirmiş olmalarıdır (Hacı Halîfe, Molla Lûtfi, Taşköprülüzâde).

AVRUPA'DA TÜRKOLOJİ'NİN BAŞLANGICI

1453-1553 yıllarında Osmanlı devleti Avrupa'da hem korkuluyor, hem de askerî ve siyasî kurumları taklit edilecek bir üstün güç olarak algılanıyordu.[17] 1530'da yayınladığı *Libellus de ritu et moribus Torcorum* adlı risâlesinde Martin Luther Türkleri Hıristiyanlarla kıyaslayarak, onları alçak gönüllü, yaşamında sade ve karakterli bulur ve der ki, Doğu Avrupa'da köylüler o kadar kötü koşullar altında yaşamaktadır ki, Türkleri âdeta kurtarıcı olarak karşılamaktadırlar.[18] Kanunî Süleyman, Luther'i bir Alman elçisi vasıtasıyla Türkiye'ye çağırdı. Fakat Osmanlılar Almanya'yı tehdit edince, Luther bir Alman ve Hıristiyan olarak Türkleri 'şeytanın hizmetkârları' olarak ilân etti ve tüm Hıristiyanları onlara karşı savaşa çağırdı.[19] Buna rağmen bir çok Luther'ci vâizler, Türk himayesindeki Macar topraklarında serbestçe yeni mezhebi vaaz etmekte idiler.

O zaman bir Alman yazarı, Paul Anderbach, ibadet özgürlüğü, inancın bireye aidiyeti ve başka benzerlikler dolayısıyla Lutherciliği İslâma yakın buluyordu.[20]

Âlî'de olduğunu göstermeye çalışır. M. Şeker, "Political View of 'Âlî: Evaluation of the work of 'Âlî so-called "Fusûl-I Harj u Naqd", *Collecta Turcica*, vol. VIII, ed. D. Panzac, Paris 1998, 855-864.

[17] 16. yüzyılda Avrupa'da Türkler üzerinde geniş ölçüde yapılan yayınların bir bibliyografyisi için bkz. C. Göllner, *Turcica: Die europäischen Türkendrüke des XVI. Jahrhundert*, I-II, Bucharest-Berlin 1961-1968, Ekonomik koşullar için bkz. Mustafa Özel, "İktisadî Oryantalizmin Sonu" *Dîvân, İlmî Araştırmalar*, VIII (2000/1), 1-28.

[18] K.M. Setton, 'Lutheranism and the Turkish Peril', *Balkan Studies*. III (1962), 137 vd.

[19] Ibid.

[20] Ibid.

Fâtih Sultan Mehmed'in Greko-Roma geleneğini benimsediği ve İtalya hümanist prenslerini öykündüğü iddiasını (Deissman) ne dereceye kadar savunmak mümkündür? Fâtih'in sarayında Grekçe ve Lâtince eserlerden bir kütüphâne kurduğu, hümanist Ciriaco d'Ancona'yı ve Amuritzes gibi Grek âlimlerini sarayında kabul ettiği, İtalya'ya kaçmış olan Grek âlimlerini İstanbul'a çağırdığı tarihî bir gerçektir. Papa II. Pie'nin, Fâtih'e Hristiyan olursa Roma imparatoru unvanına meşrû olarak sahip olabileceği hakkında beyanı dikkate değer. Fatih, Rum Patrik'inden Hıristiyan dinî esaslarını özetleyen bir risâle yazmasını istediği de doğrudur.

Constantinopolis, İstanbul'un sahibi olarak Fâtih, Roma imparatorluğunun meşrû sahibi olduğunu iddia ediyor ve ömrünün sonlarında İtalya'yı istilâ için bir köprübaşı oluşturuyordu (1480 Otranto fethi). Son yıllarında Gentile Bellini'yi Venedik'ten sarayına çağırmış, portresini yaptırmış, yeni saray duvarlarına, İtalya saraylarındaki gibi freskolar yaptırmıştır.

Ancak Fâtih'in hümanizmle bu ilgisine, sadece siyasî hedefleri için bir araç gibi baktığı doğru olmalıdır. Onun sarayda, Müslüman ulemayı haftalık toplantılara çağırdığını ve huzurunda İslâm din ve felsefesi üzerinde tartışmalara başkanlık ettiği unutulmamalıdır. Osmanlı ulemasından hiç biri, onun gibi, hümanizme ilgi duymamıştır. Belki o, Hıristiyan ve İslâm haklarını ve kültürlerini kucaklayan, fakat onların üzerinde bir imparatorluk yapısı tasarlıyordu.

16. yüzyılın ilk yarısında Habsburglara karşı mücadelesinde Osmanlı devletinin ittifakına büyük önem veren Fransa kralı I. François, 1536'da *Collège Royal*'da (bugün *Collège de France*) Doğu dillerinin okutulmasını emretti ve doğu yazmalarının Bibliothèque Royale'de (bugün B. Nationale) toplanması kararlaştırıldı. Bu kurum ve kitaplık, Fransa'da oryantalizmin temel kurumları olacaktır.

XIV. Louis'nin nâzırı Colbert, Venedik'teki *Dil Oğlanları* Mektebi'ni örnek alarak, elçilik ve konsolosluklarda tercümanlık görevinde kullanmak üzere *Jeunes de Langue* mektebini kurma kararı aldı (18 Kasım 166). Bundan, tercüman (dragoman) aileleri ortaya çıktı. Mektebin parlak dönemi, 1721-1762 yıllarındadır; okul 19. yüzyılda 1873'de kapanmıştır. Bu okul, doğu dilleri bilgisi, ticaret, sanat ve bilim bakımından gerekli sayılıyordu. 1795'de ayrıca bir *Doğu Dilleri Okulu (École des Langues Orientales Vivantes)* açıldı. *L'Institut Nationale des Langues et Civilisations Orientales* bu okul'un devamıdır. Bu mektepte yetişenler sayesindedir ki, *orientalisme* doğmuştur (R. Mantran). Başka deyimle, pratik dil öğrenimi, Doğu dilleri ve uygarlıklarını araştırma faaliyetine yol açmıştır. Bu kültür bağı, Fransa ile Osmanlı devleti arasında geleneksel anlayış ve dostluğun temellerinden birini

oluşturmuştur.[21] Aslında Habsburglara karşı Avrupa'da siyasî dengeyi korumak için Osmanlı ittifakı, 16.-18 yüzyıllarda Fransız diplomasisinin en önemli dayanağı olmuştur. Meselâ, bu mektepte yetişmiş Fransız tercüman André du Ryer, İskenderiye'de konsolosluk görevinde bulunmuş ve Kur'an'ı ilk kez Fransızca'ya çeviren biri olarak tanınmıştır. Ayrıca o, *Sommaire de la religion des Turcques* adlı eserin ve bir Türk dili gramerinin (1630) yazarıdır. Ryer, herhalde Fransa'da ilk Türkolog şarkiyatçılar arasında yer alır.

Almanlara gelince, Kanunî Süleyman'ın 1529 Viyana kuşatmasından sonra İmparator V. Karl'a karşı 1532'de yaptığı sefer, "Alaman Seferi", Almanları bir Türk istilâsının yakın olduğu korkusuna (*Türkenfurcht*) düşürmüştü. O zaman Almanlar Osmanlıların tarihini ve dilini hakkıyle öğrenme çabası içine girdiler. Vatanlarını tehdit eden bu Türkler kimdi. Kısa bir Osmanlı tarihi olan Türkçe *Anonim Tevarîh-i Âl-i Osman*'ın 956/1549 tarihine kadar uzatılmış bir nüshası, J. Gaudier tarafından Almancaya çevrildi ve yayınlandı (1567). Daha sonra, Almanya'da Osmanlı araştırmalarının öncüsü olarak tanınan Johannes Leunclavius (Hans Loewenklau) (1533?-1593) Osmanlı vekâyinamelerini Lâtince ve Almanca'ya çevirmekle ün kazandı. O, anonim *Tevarih-i Âl-i Osman*'ı Lâtinceye ve Almanca'ya çevirmekle (*Annales Sultanorum Othmanidarum,* Frankfurt 1588) kalmadı, daha sonra Anonim'in bir başka nüshasıyla Neşrî tarihini bir arada Lâtince *Historiae Muslumanae Turcorum de monumentis ipsorum exciptae libri XVIII* (Frankfurt 1590) adlı eserde Avrupa bilim dünyasına tanıttı.

TÜRKİYE'DE TÜRKÇÜLÜK VE TÜRKOLOJİ

Osmanlı devletine sığınmış ve yüksek devlet basamaklarına çıkmış Lehli ve Macar asıldan milliyetci ve liberal devrimciler (Celâleddin, Ömer Paşalar) Osmanlılarda Türklük bilincini uyandırmaya çalışmışlardır. Öbür yandan, Rusya çarlık rejiminin Hıristiyanlaştırma-Ruslaştırma politikasına karşı Türk-Müslüman halklarda millî hareketin uyanması ve bu hareketin temsilcilerinin Osmanlı Türkiye'sine ilticaları ve destek aramaları (Yusuf Akçura)

[21] *Cent-cenquanenaire de l'ecole des Langues Orientale: Histoire, organization et ensiegnment de l'École Nationale des Langues Orientales Vivantes,* Paris 1948; *Enfants de Langue et Dragomans. Dil Oğlanları ve Tercümanlar,* hazırlayan. F. Hitzel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995, M. Roche, *Assistance et culture française dans l'Empire Ottoman. 1789-1868,* İstanbul, Paris 1989; C.D. Rouillard, The Turk in French History, Tought and Literature, 1520-1660, Paris 1941. A. Berthier, "A l'origine de l'etude dela langue turque en France", *Varia Turcica,* XIX (1992) *Melanges offerts a Louis Bazin, 77-82* H. Laurens, *Aux sources de l'orientalisme: La bibliotheque de Barhelemi de Barthelemi d'Herbelot,* Paris, 1978. M. Roche, *Assistance et culture française dans l'Empire Ottoman, 1789-1868,* İstanbul, Paris 1989; C.D. Rouillard, *The Turk in French History, Tought and Literature,* 1520-1660, Paris 1941. A. Berthier, "A l'origine de l'etude dela langue turque en France", *Varia Turcica,* XIX (1992) *Melanges offerts a Louis Bazin, 77-82* H. Laurens, *Aux sources de l'orientalisme: La bibliotheque de Barhelemi de Barthelemi d'Herbelot,* Paris, 1978.

burada Türkçülük hareketinin doğmasını hazırladı. Türkçülük bilincinin başka önemli bir kaynağı askerî mekteplerdir. Rus tehlikesini en derinden hisseden bu çevrede ders kitaplarında, hanedana bağlılık yanında Türklük bilinci verilmeye özen gösterilmiştir (Süleyman Paşa). Nihayet, Türklük bilincine varanlar millî fikir kaynaklarını, şaşılacak bir şey olarak, Fransız, İngiliz ve Macar Türkoloji'sinde buldular. Celâleddin Paşa, Léon Cahun'ın *Asya Tarihine Giriş* (*Introduction à l'histoire de l'Asie, Turcs et Mongols dés origins à 1405,* Paris 1896) kitabını kullanarak Türklerin cihan tarihinde önemini belirtiyor; Cahun'ın kitabı 1900 tarihinde Necib Asım tarafından ilâvelerle Türkçe'ye çevriliyor (*Türk Tarihi*, İstanbul, 1316/1900); Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde önemli bir rol oynuyor..

1830'larda İngilizler, Osmanlı ekonomisinde, Islâhat girişimlerinde, bu arada Türkoloji alanında önde geliyorlardı. II. Sultan Mahmud'a ithaf olunan bir gramer kitabına (*Grammar of the Turkish Language*, London 1832) yazdığı önsözde (78 sayfa) A.L. Davids Türk dillerinden, eski Türk tarihinden ve medeniyetinden bahsetmekte idi. Orta Asya'da Rusya'nın Türkistan'da saldırgan siyaseti ve yayılışını Hindistan sömürgesi için büyük bir tehlike olarak gören Britanya İmparatorluğu, 1870'lerde Osmanlı Padişâhı'nı bu bölgede aktif bir politika gütmeye teşvik etti. II. Abdülhamid döneminde Kâşgar hanı ile doğrudan doğruya diplomatik ilişki kuruldu. Bu temas, o zaman geçici de olsa, Türk birliği hakkında Türkiye'de bazı ilginç girişimlere yol açmıştır. Rus çarlığının yalnız Osmanlı ülkesini değil, Orta Asya Türk ülkelerini de istilâ girişimleri, İngiliz diplomasisinin uyarısıyla, oradaki Türk halklarıyla bir kader birliği duygusunu uyandırdı. İstanbul'da, Orta Asya Türkleriyle birlik hakkında siyasî ve kültürel bazı hareketler kendini gösterdi. Şeyh Süleyman, bir *Çağatay Lûgatı* yayınladı ve hükümet tarafından Orta Asya'ya gönderildi. Osmanlı hanedanının Türk Kayı soyundan geldiği benimseniyor. Söğüt'te Ertuğrul türbesi inşa ediliyor.

Türkolojinin, Türk filolojisinin kurucuları oryantalisterdir. 8. yüzyıl Kök-Türk âbidelerini keşfeden, bu yazıtlarda eski Türk runik alfabe ile yazılmış en eski Türkçe metni ilk defa çözen V. Thomsen,[22] Türk Lehçeleri lûgatını yazan W. Radloff, Orta Asya Türk kavimleri üzerinde en yetkili eserleri yazan V. Barthold hepsi oryantalizm mektebinden yetişmiş Batılı ilim adamlarıdır. Orhon abidelerinin keşfi, 1900'lerde Türkler arasında heyecan uyandırmış, Türkçülüğün gelişmesinde ve nihayet *Türkiyat Enstitüsü*'nün kuruluşu (1924) ile Türkolojinin bir ilim dalı olarak memleketimizde yerleşmesinde rol oynamıştır. Fakat Batı filoloji metodlarının öğrenilip uygulanması yine de sorun olarak kalmıştır. Bu boşluk, Türkoloji tahsil etmek üzere Batı üniversitelerine Türk öğrencileri gönderilmesi ve Rusya'dan ve Almanya'dan gelen Türk-Tatar uzmanlara üniversitelerimizde görev verilmesiyle kapatılacaktır.

[22] V. Thomsen, *Turcica*, Helsingfors 1916, Orhon abidelerini ilkin, onu kullanarak Necib Asım Türkiyede tanıttı.

Orhon Yazıtları dilinin çözülmesi Türkoloji'nin ve Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde önemli bir dönüm noktasıdır. Bu yazıtlar, 6.-8. yüzyıllarda tüm Avrasya'yı egemenliği altına almış olan Kök-Türk (Gök Türk) adını taşıyan devletin kendi destanını bize Türkçe nakletmektedir. Yazıtların okunması, Batı'da Türkolojinin gelişmesinde büyük etki yapmıştır. Orta Çağ'da İranlılar ve Çinliler bu yazıtlardan haberdardılar. Batı'da ilk kez İsveçli Phillip Johann von Strahlenberg, Sibirya'da sürgün hayatında yaptığı inceleme gezileri sırasında bu yazıtları görmüş ve Avrupa'ya dönüşünde (1722) yazdığı kitapta söz etmişti.[23] Orhon ve Yenisey yazıtlarının dilini ilk kez Danimarkalı dil bilgini V.L.P. Thomsen (1842-1927) çözmeyi başarmış ve bu keşfini Danimarka Bilimler Akademisinin 15 Aralık 1893'teki toplantısında açıklamış ve tam metni *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*'de yayınlamıştır. O, bu konuda çalışmalarını 1925'e kadar sürdürmüştür.[24] "Orhon Yazıtları'nın okunması Türklük biliminde yeni bir çağ açmıştır" (Hasan Eren).

Türk antikitesini parlak bir biçimde ortaya çıkaran *Orhon Yazıtları*, Türkiye'de heyecan ve gurur kaynağı olmuş, Türk kültür tarihine büyük hizmetler yapmış olan Türkçü Necib Asım, *Orhon Âbideleri* yazısıyla bu önemli keşfi ilk kez Türk okuyucularına tanıtmıştır ("Orhon Âbideleri", "Pek Eski Türk Yazısı", "Türk Tarihi", 1316/1900). Daha sonra Hüseyin Namık Orkun *Türk Dil Kurumu* yayınları arasında *Eski Türk Yazıtları* başlığı altında metni ve bugünkü Türkçe'ye çevirisini yayınladı. Orhon ve öteki eski Türkçe âbideler ve Uygur metinleri üzerinde Alman ve Türk Türkologları araştırmaları sürdürmüşler, Türkoloji böylece Batı oriyantalizminin başlıca konularından biri durumuna gelmiştir. Önemli olan, türkologlar hümanizmadan beri gelişmiş olan filoloji-hermenötik metodlarını türkolojiye uygulamakta idiler. Macaristan'da Türkoloji tahsil eden Türklerin önde gelenlerinden Hüseyin Namık Orkun (1902-1956) Orhon yazıtlarının ilk kez bilimsel bir yayınını Türkçe'ye kazandırmıştır. [25] Son yıllarda Prof. Talât Tekin, yazıtları ve

[23] *Das Nord und östliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm 1730, *Strahlenberg* hakkında bkz. Hasan Eren, *Türklük Sözlüğü*, Ankara 1998, 302-304.

[24] Thomsen'in tam bibliyografyisi için bkz. *Samlede Afhandlinger*, I-IV, Kopenhag 1919-1931.

[25] H.N. Orkun, İstanbul doğumludur (1902), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesini bitirdikten sonra (1924) Budapeşte Üniversitesi'nde Türkoloji okumuş ve ünlü Macar Türkologu Gy. Nemeth (1890-1976)'in asistanı olmuştur. Budapeşte Üniversitesi'nde doktorasını aldıktan sonra Macarca makaleler yayınladı. 1930'da Türkiye'ye döndü ve Gazi Eğitim Enstitüsü ve Muallim mektebinde profesörlük yaptı (1931-1932 yıllarında H. İnalcık onun derslerini izlemiştir). Türk Ocağı genel sekreterliğini üstlendi. Başlıca eserleri: *Türk Dünyası*, Budapeşte 1928, İstanbul 1932; *Oğuzlara Dair*, Ankara 1935; *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936, *Türk Sözünün Aslı*, Ankara 1940,

gramerini, Batı türkolojisinin tüm verilerini kullanarak örnek biçimde yayınlamıştır.[26]

Yabancı ülkelerde Türkoloji alanında belli başlı uzmanlar ve eserleri hakkında Rus oryantalisti A.N. Kononov'un peşinden (ilk eseri, 1972) yakınlarda Prof. Dr. Hasan Eren, Türkoloji ve yabancı Türkologlar üzerinde kapsamlı bir eser ortaya koydu (*Türklük Bilimi Sözlüğü, I. Yabancı Türkologlar*, Ankara: TDK 1998). Eren, son yıllarda "Türklük bilimi" (türkoloji) alanında çalışanların sayıca arttığına dikkati çekmektedir.

HERMENÖTİK VE FİLOLOJİNİN ÖNEMİ

Geleneksel hermenötik'in temel konusu, kültür aktarılması ve yorumunda dilin başlıca araç olduğu gerçeğidir.[27] Hermenötik üzerinde yazanlar bu nokta üzerinde ısrarla durmuşlardır. Anlamı kesin sınırlarıyla belli bir ifade içinde aktarılmamış bir fikir yorumlanamaz. Sözcük, bir toplumda herkesin aynı içerik ve anlam verdiği bir sembol, sosyolojik bir olgudur. Kelime, toplumda herkeste aynı fikri çağrıştırdığı takdirde, ancak o zaman bir iletişim aracı niteliğini kazanır. Bazı dilciler, kelimenin bu sosyal niteliğini gözardı ederek kelime uydururlar ve bununla dil *yarattıklarını* sanırlar. Yeni bir sözcük toplumda herkeste aynı anlamı çağrıştırmıyorsa, dile mâl olmuş değildir; uydurulan kelimenin bu niteliğe kavuşması, ya hiç gerçekleşmez veya uzun bir zaman alır; yahut toplumun ona verdiği farklı bir anlam kazanır (*bay* kelimesi *bey* karşısında farklı bir anlam, bir nüans kazanmıştır). Benim anlayışımda *ilim* kelimesi, *bilim* kelimesinden anladığım şeyden farklıdır. Oysa, *ilim* yapmak için her kelime ve terim belli, kesin bir anlam çağrıştırmalıdır zihnimde. Eski yerleşmiş dil ögeleri bir kültür değişimi sonucu terk edilmeye veya dilden düşmeye başladığı zaman bir dil ve kültür bunalımı gündeme gelir. Bugün Türk dili bu durumdadır.

Bugün, İslâmcı aydınların yayınlarında (meselâ bkz. *İslâm Ansiklopedisi*) kullanılan geleneksel dil ile meselâ *Toplumsal Tarih Vakfı* yayınlarında tercih edilen "yeni" dil iki ayrı dildir. F. Köprülü ve Ö. L. Barkan'ın 40-50 yıl önce kullandığı dil, bugün gençler tarafından anlaşılmaz bir dil olmuştur. Barkan'ın kuşağı da Atatürk'ün nutkunun orijinalini okuyup anlamakta biraz güçlük çekiyordu. Türk dili ve fikir hayatı tam bir kargaşa içindedir.[28]

Türkçülüğün Tarihi, Ankara 1942; *Türk Tarihi*, I-IV, Ankara 1946; "Yahşi Fakîh ve Eseri", *Dergâh*, VII (H. 1397).

[26] *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.

[27] Hans-Georg Gadamer, *Truth and Method*, İngilizce çeviri J. Weinsheimer ve G. Marshall, revised edition, New York, CONTINUUM, 1996, Part III: Language as determination of hermeneutics experience, 383-491.

[28] Zeynep Korkmaz, "Dilin soysuzlaşması" *Türk Dili*, sayı 142 (Şubat 1997), 124-138.

Bu dil kargaşasında bilim yapmak olanaksızdır: Kelimeler, terimler zihnimizde belirsiz anlamlar uyandırıyor; benim anladığım şey yanımdakinin anladığından farklıdır; dil sosyal ve bilimsel bir iletişim aracı olmaktan çıkmıştır. Bu yüzden yabancı kelimelerle meramımızı anlatmaya çalışıyoruz. Yalnız benim gibi eski kuşak değil, yeni kuşak da bilimler ve felsefe için ortaya atılan sözcüklerle yazılmış bir kitabı anlamakta güçlük çekiyor. Bu koşullar altında, Türkiye'de bilim adamının anlayabildiği gerçek bir bilim dilinin yerleşmesi için uzun zaman beklemek zorundayız.

Türkiye Bilimler Akademisi, Türkiye'de ilmin (bilimin?) gelişebilmesi için bu ilk koşulu, yani anlamı belli ve kesin terimlerden kurulu bir ilim dili ortaya koyma gereğini (zaruretini, zorunluluğunu) anlamış ve bir *Terimler Sözlüğü* için bir komite oluşturmuştur. Komite haklı olarak, gerçek bir ilim dili yaratmak için şu kuralları (prensipleri) öngörmüştür: Her terim için, o ilim dalında uzman kişi ile Türk dili uzmanı bir araya gelerek anlam ve Türkçe yapısı açısından en uygun kelimenin tespitine çalışacaklardır. Dil uzmanı olmayanlar tarafından uydurulan kelimelerin dilde tutunması, Türk diline mâl olması güçtür. Öbür yandan kelimenin ilmî bir terim olabilmesi, konuyu tam anlamıyla ifade etmesi, ancak konuyu hakkıyla bilmemize bağlıdır. Bunu da bize ancak o ilmin uzmanı bildirebilir. Türkçeleri tespit edildikten sonra terimin kesinlikle anlam ve kapsamını belirlemek için Batı ilim dünyasında yerleşmiş karşı terimi mutlaka göstermek gerekir. Ancak unutmamalıdır ki, tespit edilen çoğu terimlerin mektepler ve kitaplar yoluyla, aydınlarca kullanıla kullanıla genel dile geçmesi ve mal olması uzun zaman alacaktır. Türkiye'de ilmî (bilimsel) gelişmenin, hermenötik'in temeli olacak bu işin ne kadar güç ve uzun bir süreç olduğu meydandadır.

TÜRKİYE'DE ÇAĞDAŞ TARİHÇİLİĞİ VE TÜRKOLOJİYİ KURANLAR

TARÎH-I OSMÂNÎ ENCÜMENİ (1909)

Osmanlı Türkiye'sinde çağdaş tarihçilik, 1880'lerde başlıyan *Aydınlanma Çağı* etkisi altında, II. Meşrutiyet (1908-1918) döneminde *Tarih-i Osmânî Encümeni*'nin kuruluşu (1909) ile başlamış, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında önde gelen tarihçiler burada yetişmişlerdir.

Encümen, arşiv belgeleri, kitâbeler ve vekâyinâmelerin yayımlanmasına önem vererek, yazılması düşünülen Osmanlı tarihi için kaynak yayınlarına önem vermiştir. İlk kez, *Encümen* üyeleri, devlet arşivlerinde ("evrak mahzenlerinde") araştırma yapma izni almıştır (bu faaliyette Ahmed Refik öndedir).

TOE kurulduktan sonra yayınlanan *TOE Mecmuası*, ilk kez modern Türk tarihçiliğini hakkıyle temsil eden bilimsel bir dergi olmuştur.

HALİL EDHEM (1861-1938)

Sadrazam İbrahim Edham Paşa'nın (öl. 1893 Mart) ortanca oğlu Halil Edhem Eldem (1861-1938)[29] arkeoloji, sanat tarihi, nümizmatik, epigrafi ve tarih alanlarında ilk kez Batılı metodlarıyla eserler vererek Osmanlı-Türk kültürünün modernleşme sürecini açan büyük bilim adamlarından biridir.

Batı'yı yakından tanıyan yüksek kültür sahibi Edhem Paşa'nın unutulmayacak eseri, oğulları Osman Hamdi (1842-1910), Halil Edhem ve İsmail Galib beyleri müzeciliğimizin, sanatımızın ve tarihciliğimizin, müstesna kurucuları olarak yetiştirmesidir. Paşa'nın oğullarından İsmail Galib ilk modern nümizmatçımız sayılır.[30] İsmail Galib'in oğlu Mübarek Galib, nümizmatik alanında babasının eserini devam ettirmiştir. Halil Edhem Eldem özel ihtisas isteyen nümizmatik, arkeoloji, epigrafi, jenealoji ve tarih bilimlerinde uluslararası ün kazanmış bir bilginimiz olmakla kalmaz; modern müzeyi geliştiren, *Tarih-i Osmânî Mecmuası*'nı kuran ve yürüten örgütleyici yeteneklere sahip bir bilgindir. Babasının Berlin'de elçilikleri sırasında Alman mekteplerinde eğitim görmüş İsviçre'de Bern Üniversitesini doktor unvanıyla bitirmiş, Türkiye'ye dönüşünde öğretmenlik yapmış ve Müze-i Hümâyûn'da ilkin ağabeyi Osman Hamdi'nin muavini olmuştur.

Halil Edhem'in, herhangi bir oryantalistin eseriyle boy ölçüşen ölmez klasik eseri, kuşkusuz *Düvel-i İslâmiyye* adlı eseridir.[31] (1345/1927'de Arap harfleriyle İstanbul'da basılmıştır). *Dİ*, Stanley Lane-Pool'un İslâm hanedanlarına ait eserinin sadece bir çevirisi olmaktan çok daha fazladır. H. Edhem, İslâmî sikke ve kitâbelerin okunup tarihlenmesi için bu eserin son derece gerekli olduğunu belirttikten sonra, çeviriyi yaparken isim ve tarihleri kontrol etmiş, V. Barthold'un 1899'da yaptığı çevirideki düzeltme ve ilâveleri Türkçe tercümesinde göz önünde tutmuş, başka yeni araştırmaları gözden geçirmiş, kendisi ilâve ve düzeltmeleriyle eseri iki kat genişletmiş, gerçekte yeni baştan yazmıştır. Lane-Pool'un kitabına 42 İslâm devletini ilâve ederek hanedan sayısını 181'e çıkarmıştır. Bütün bunlar ciddi bir bilim adamı olarak

[29] Biyografisi hakkında bkz. *Halil Edhem Hâtıra Kitabı*, I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1948, bu ciltte özellikle Aziz Oğan ve İ.H. Uzunçarşılı'nın yazıları.

[30] Eserleri için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, a.g.m. 72; A. Tevhîd, *Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, Kısm-i Râbi', Medhal.

[31] *Düvel-i İslâmiyye, Tarihî medhaller ile takvîmî ve ensâbî cedvelleri muhtevidir*, İstanbul 1345/1927, 640 sahife. Stanley Lane-Pool'un İslâm devletleri sülâlerine dâir te'lîf-kerdesi olan eserin (*The Mohammedan Dynastic, chronological and genealogical Tables with historical Introductions*, Westminster 1893, 389 sahife), Türkçeye tercümesidir.

Halil Edhem'in titizliğini, gerçeğe erişmede gösterdiği yorulmaz çabasını ortaya koymaktadır.

Halil Edhem, kitâbeler üzerinde olduğu gibi nümizmatik araştırmalarını Türkiye'de sağlam bilim medotlarına göre kuran ve yayın yapan ilktir.

Müstesna âlim kişiliği Halil Edhem'e Uluslararası bilim dünyasının saygısını kazandırmıştır. Halil Edhem, Moskova, Atina, Viyana, Sidney, Bâle bilim cemiyetleri azalıklarına seçilmiş, 1934'de Leipzig Üniversitesi kendisine fahri Doktorluk pâyesi tevcih etmiştir.

MEHMED FUAD KÖPRÜLÜ (1890-1966)

M. Fuad Köprülü, Türk kültür tarihi üzerinde Avrupa metodlarını (hermenötik'i) ilk kez tam bir başarı ile kullanan ve Batılı oryantalistlerin takdirini kazanan Türk âlimidir. Fuad Köprülü, II. Abdülhamid döneminde Batı geleneğinde lâik bir eğitim veren, Batı dillerini öğreten idâdî mektebini bitirdi. İdâdî mektepleri, 1880'lerden sonra Türkiye'de yükselen Batıcı Aydınlanma Çağı'nın asıl kaynağıdır. İdâdîde Köprülü Fransızca öğrendi, böylece erken yaşta Fransız edebiyatı ve fikir hayatı ile tanışma imkânı buldu. Fuad Köprülü, Osmanlı-Türk ilmini bilim dünyasında ilk defa hakkıyla temsil eden ve Avrupa'da ilim pâyelerine lâyık görülen ilk Türk bilim adamlarındandır.[32]

Fuad Köprülü, 1923'de Paris'te *Uluslararası Dinler Tarihi Kongresi*'nde, 1928'de Oxford'da *Müsteşrikler Kongresi*'nde, 1929'da Londra'da *Uluslararası Dinler Tarihi Kongresi* ve Harkof'ta, *Müsteşrikler Kongresi*'nde, 1938'de Zürich'te toplanan *Uluslararası Tarihî İlimler Kongresi*'nde Türkiye'yi temsil etti.

1925'de Rusya Şûra Cumhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi Muhabir üyeliğine, 1934'de Macar İlim Akademisi muhabir üyeliğine ve Prag Şark Enstitüsü muhabir üyeliğine seçildi. 1927'de Heidelberg Üniversitesi, 1937'de Atina Üniversitesi kendisine fahrî doktorluk unvanı tevcih etmişlerdir. 1939'da Sorbonne Üniversitesi'nin geleneksel büyük merasimle fahri doktorluk (*doctor honoris causa*) verdiği uluslararası ün yapmış birkaç âlim arasında Fuad Köprülü de bulunuyor ve Batı Üniversitelerinin şeref direğinde tarihte ilk defa Türk bayrağı dalgalanıyordu. Büyük anlamı olan bu andaki duygularını kendisi şu kelimelerle ifade etmiştir: "Bu benim ilim hayatımın en değerli mükâfatı oldu". O zaman Türkiye basını bu büyük başarıyı hararetle kutlamıştır.

Millî kültürü, edebiyattan ekonomiye kadar tüm sosyal ve kültürel etkinlikleriyle bir bütün sayan Gökalp-Köprülü ekolü, bu sentezi bir tarihi sentez

[32] Bkz. yukarıda: "Halil Edhem".

olarak algılar ve Türklerin binyıl İslâm kültür dairesinde tarihi deneyiminin sonucu sayar.

1911'de, Ömer Seyfeddin, Ziya Gökalp gibi Türkçü yazarların dergisi *Genç Kalemler*'de "Yeni Lisan", sade Türkçe davası ortaya atıldı. Köprülü, bu akıma karşı *Servet-i Fünûn*'da, dilin içtimaî (sosyolojik) bir olgu olduğu, onun doğal gelişimine karışmanın zararlı sonuçlar vereceği tezini ileri sürdü. Günümüzdeki dil kargaşasını o zaman sezmiş görünüyor. Kendisi, Cumhuriyet döneminde çeşitli yazılarında aynı fikri savunmuş, Yusuf Hikmet Bayur'un kullandığı yapay dili beğenmemiştir.

Osmanlı devletinin son yıllarında, özellikle Balkan Savaşı felâketinden sonra, bir Türklük-kimlik bilinci her zamandan ziyade bir açıklıkla ortaya çıkmıştır. 1915'de Darülfunûn muallimlerinden Ziya Gökalp ve M. Fuad Köprülü, bir *Âsâr-i İslâmiyye ve Milliyye Encümeni* kurulmasında önayak oluyorlar. Bu bilim kurumu, İslâmî konulardan daha ziyade yönetmeliğinde, "Türklere ait müessesâtı muhît-i içtimaîsi" içinde araştırma görevini üstleniyor. "Din, ahlâk, hukuk, iktisad, lisan, bedi'iyyât (estetik), fenniyat (teknoloji) ve bünye-i ictimaiyye" araştırma alanları olarak tespit edilmiş; ve bir *Millî Tetebbu'lar Mecmuası* çıkarılması kararlaştırılmıştır. İlk sayısı 1915'de çıkan mecmuada, Ziya Gökalp ve Fuad Köprülü, Türk kimliğine ve kültürüne ağırlık veren incelemeler yayınlamaya başladılar. Mecmua'nın başlığı altında "İslâm Medeniyeti ve Türk Harsına ait Millî Tetebbu'lar" sözlerini okuyoruz. Bu sözler, Gökalp'in medeniyet ve hars (kültür) arasında temel ayrılık teorisini belirtiyordu.

F. Köprülü'nün M.T.M.'da ilk yazısı "Âşık Edebiyatı" incelemesi, millî kültürden ne anlamak gerektiği üzerindedir. Köprülü, bu yazısında şifâhî (ağızdan, yazısız) halk edebiyatıyla "klasik seçkinler edebiyatı" arasında keskin ayrılığı belirtir, fakat "muhteşem küberâ konaklarında olduğu gibi köylere kadar her yerde rağbet bulan Âşık edebiyatının, "eski Türk estetiğini" temsil ettiğini belirtir. Köprülü, Âşık Edebiyatı hakkında şuarâ tezkerelerinde hiç bir kayda rastlanmadığını işaretle, "koyu bir acem mâneviyeti iktisâb eden" sanatkârlar, "halkın zevkini, rağbetini, temâyülünü" düşünemezlerdi, diyerek saray ve halk arasında derin kültür ayrılığını vurgular.

Köprülü, Osmanlı klasik medeniyetinin halka sırtını çevirmesinin, Yıldırım Bayezid (1389-1402) döneminde başladığını belirtir. Daha sonraki yıllarda bu üretken büyük bilgin, Türk kültür tarihi araştırmalarını, Türk dini (*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*), Türk hukuku ve kurumlar tarihi, Türk ekonomi tarihi (*Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1931) konularını ele alarak genişletmiştir. Bu yazılarda o, Osmanlı kültüründe Avrasya eski Türk kültürünün devamı ve etkileri konularını özgün biçimde işlemiştir. Meselâ, bu yazılarından biri, "İslâm Âmme Hukukundan ayrı bir Türk Âmme Hukuku yok mudur?" başlığını taşır. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı klasik eserinde, Ahmed Yesevî ve Yunus Emre'de İslâm medeniyeti dairesinde özgün Türk dinî düşüncesinin kaynaklarını ayrıntılarıyla inceler. Onun açtığı çığırda, halk edebiyatı ve folklor (P.N. Boratav, O.Ş. Gökyay), din tarihi (Abdülbâki Gölpınarlı, Abdülkadir İnan), Türk tarihi (O. Turan, M.A. Köymen, İ. Kafesoğlu), genellikle Türk kültürü araştırmaları büyük bir gelişme göstermiştir.

II. Meşrutiyet döneminde millî heyecanla Türk tarihinin birçok yazma kaynak eserleri, kütüphâne raflarından indirilmiş ve yayınlanmıştır (1980'den sonra aynı ilgi ve yayın faaliyeti kendini gösterecektir). Türk Dili ve edebiyatı alanında özellikle Macar Türkologların araştırmaları (bak. T. Yozef, "Türk Dili Yâdigârları": *MTM*, II-1, 81-133) izlenmiş, *Kutadgu Bilig*, Ahmed Yesevi'nin *Hikmet*'leri, Aşık Paşa *Garîbnâme*'si, Ahmedî'nin *İskendernâmesi* tanıtılmış, Türk antikitesinin temel kaynağı Mahmud Kaşgarî'nin yazdığı *Divânu Lutgati't-Türk*'ün keşfi ve yayınlanması heyecan uyandırmıştır (bak. MTM, II-1, 167-170). Köprülü o yıllarda hararetli bir Türk milliyetçisi idi. *Muhâkemetü'l-Lugateyn* adlı eserinde Türkçe'nin ifade gücü bakımından Farsça'ya üstün olduğunu kanıtlamaya çalışan Ali Şîr Nevaî, Köprülü'ye göre "hakikî bir milliyetperver"dir. MTM'larda çıkan bir yazısında (II-194) "Türk cengâverlerinin Ak ve Kara Deniz kıyılarında yükselen tevhîd nidaları" ile coşuyor, Selçuklu döneminde Anadolu'da "Türk ruh ve irfanı"ndan söz ediyordu.

1924'de İstanbul *Darülfünûnu*'na bağlı olarak kurduğu *Türkiyat Enstitüsü* yalnız dünyaca tanınmış bir Türkoloji merkezi hâline gelmekle kalmamış, aynı zamanda Türk edebiyatı tarihi, Türk filolojisi ve folkloru alanlarında bir çok değerli araştırmacıların toplandığı, yetiştiği, eser verdiği bir merkez olmuştur. Enstitü'nün kuruluşundan, 1931 yılına kadar 13 değerli eserle 6 önemli bilimsel eserin çevirisinin ve 1925-1934 arasında *Türkiyat Mecmuası*'nın altı cildinin yayınladığını özellikle kaydetmek gerekir. Enstitü ve Mecmua, kendisinden sonra bugüne kadar Türkoloji alanında değerli hizmetine devam etmiştir.[33]

Türk dilinin sadeleşme akımının başladığı, Fransızca'dan bir çok eserin çevrildiği tarihte bir şâir ve yazar olarak yetişen Köprülü kendine özgü güçlü bir stil yaratmıştır. İfadesinde açıklık ve kesinlik, anlam zenginliği ile bu dil kuvvetli bir bilim aracı hâline gelmiş, ondan sonra yarım yüzyılda bilim adamlarının yazı dili olmuştur.

[33] Türkiyat Enstitüsü günümüzde Almanya'da yetişmiş değerli Türkolog Prof. Dr. Osman Sertkaya'nın idaresindedir.

Bilimsel düşüncenin yerleşmesinde eleştirinin önemini erkenden kavrayan Fuad Köprülü, derin ve keskin bir eleştiricidir. 1908-1913 arasında ilk yazıları, *edebî tenkit* üzerindedir. 1913'de "Bizde Tenkîd" başlıklı yazı serisini yayımladı. Ondan sonra Türkiye'de çıkmış önemli hiçbir edebiyat ve tarih eseri yoktur ki, dergi ve gazetelerde Fuat Köprülü'nün tenkit kalemiyle eleştirilmiş olmasın.

Onun bütün etüdleri o zamana kadar o konuda yapılmış olan işlerin dikkatle gözden geçirilmesi ve eleştirisiyle (*mise au point*) ile başlar. Batı biliminin bu eski geleneğini Türk ilim edebiyatımıza ilkin o getirmiştir. Köprülü'nün eleştirel, bilimsel yaklaşımı, Batı ilim metodolojisiyle, özellikle Fransız kültürüyle tanışması sayesinde olmuştur. Kendisi *İdâdî*'de iyi Fransızca öğrenmişti. Almanca, Rusça, İngilizce eserleri *Türkiyat Enstitüsü*'nde topladığı asistanlarına yaptırırdı. Bu bakımdan, Türk Ocağı'ndan arkadaşı Ragıb Hulûsî'nin yardımı büyüktür. Böylece, Türk tarih ve edebiyatına dair Batı'daki çalışmaları inceleme ve tenkit süzgecinden geçirme imkânını bulmuştur (bkz. *Türkiyat Mecmuası*). Köprülü, eleştirilerinde yalnız Türklerin değil, birçok Batı bilgininin de ne kadar sathî ve dar görüşler içinde kaldıklarını, nasıl büyük yanlışlara sürüklendiklerini göstermiştir. Köprülü, geniş bilgisi ve bilimsel metodolojisi, açık üslûbu ile fikirlerini batılı meslektaşlarına da kabul ettirmiş, Batı Akademi ve üniversitelerince ilmî pâyelere lâyık görülmüştür. Batı, her türlü üstünlüğünün temeli olan silâhın, bilimsel metodun şimdi bir Türk bilgini tarafından tam bir beceri ve egemenlikle kullanıldığını çok kez itiraf zorunda kalmıştır. 1935'de Sorbonne Üniversitesinde Türk Araştırmaları Merkezi'nin açılış merasimine davet edilmiş, orada verdiği derslerde ilmî tenkit konusunda cidden parlak bir örnek vermiş ve Fransız bilim adamlarının hayranlığını çekmiştir (Bu dersler, *les origines de l'empire Ottoman*, Paris 1935, adıyla basılmıştır). Büyük Fransız tarihçisi, *Annales* ekolünün kurucusu Lucien Febvre, Fransa'nın ciddi bir ilim dergisinde şöyle yazmakta idi: "Bu dersler, Fuat Köprülü'yü; metin tenkidi işlerinde tecrübeli bir allâme, ...ananeperest manuellerimizin tasasız bir şuursuzlukla kaydetmekte oldukları pek çok hata ve iltibasları tashih etmesini bilen bir ilim adamı olarak göstermektedir". Keza Sorbonne Üniversitesi Rektörü Sebestian Charlety de şöyle diyor: "Temenni ediyoruz ki, bizim yanımızda olan yerini işgal için tekrar gelsin ve âlimâne tetkikleriyle o tetkikleri izah etmek hususunda gösterdiği liyakatten Fransız dinleyicilerini istifade ettirsin".

H. A. Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* adlı eserinde sınır Türkmenlerinin bir imparatorluğu kurmak için gerekli kültürden yoksun olduğu, kurucuların aslında İslâmiyeti kabul etmiş yerli Rumlar olduğunu iddia ediyordu. Anadolu Selçuk medeniyetini ve Osmanlı Uc'larına İç Ana-

dolu'dan yüksek kültür sahibi kimselerin gelip katıldığını iyi bilen müsteşrikler bu iddiaya karşı ilk tepkiyi gösterdiler. Bir türkolog ve müsteşrik sıfatıyla Alman bilgini Fr. Giese, Gibbons'un esas görüşünü çürüttü ve ahilerin rolü üzerinde durdu.

Köprülü, 1935'de Sorbonne'daki derslerinde de aynı konuyu daha esaslı biçimde yeniden ele aldı. Onun daha önceki incelemeleri "Anadolu'da Selçuk Medeniyeti", ve "Anadolu'da İslâmiyet", 13. ve 14. yüzyıllarda Küçük Asya'da tarihî koşulların aydınlanmasına oldukça yardım etmiş ve Osmanlı devletinin menşeleri sorusunu tam bir yetkiyle ele almaya kendisini hazırlamıştı.

Köprülü'nün eleştirisi, sadece bir batılı yazarın sıradan bilim metodlarına yabancılığını göstermekle kalmıyor, aynı zamanda Osmanlı devletinin, aslında Türk tarihinin bir devamı olduğu gerçeğini açıkça ortaya koyuyordu.

Köprülü, Türk tarihi ve edebiyatına ait Batı'da revaçta olan bir çok duygusal veya geleneksel olumsuz görüşleri bu sıkı ve keskin eleştiri metoduyla meydana çıkarmış ve düzeltmiştir. 1940'da aynen şu satırları yazıyordu: "daha ilk günden başlayarak bu araştırmalarımda tarih tetkiklerinin ilmî ve objektif usullerinden ayrılmamaya ve Garp tarihçilerinin Türkler hakkındaki indî ve menfi hükümlerini sırf objektif usûlle tenkide çalıştım".

Fuad Köprülü, her şeyden evvel bilinen ve bilinmeyen kaynaklara göre yeni gerçekleri ortaya çıkaran yaratıcı bir âlimdir. Köprülü'nün o kadar çeşitli ve sonuçta dağınık gibi görünen incelemeleri aslında bir tek konunun, Türk kültür tarihinin çeşitli yönlerini incelemekten ibarettir. Ziya Gökalp'in bir "tilmizi" olarak toplum ve kültürün "organik birliğine" inanan Köprülü, belli bir kültürün edebiyat, sanat, hukuk, iktisat gibi türlü konularının gerçekte bir bütünün, "içtimaî hayat dediğimiz complexus"un çeşitli yönlerinden ibaret olduğunu göstermiş ve kendi çalışmalarını bu temelde geliştirmiştir. Köprülü, bugün de bilim dünyasında *Türk Edebiyatı Tarihi* ve *Türk Din Tarihi* üzerinde bir otorite sayılmaktadır. Tereddütsüz denilebilir ki, gerçekte o bu ilim kollarının hakiki kurucusudur.

TÜRK DİNÎ EDEBİYAT TARİHİ ÜZERİNE

1914'de *Bilgi* mecmuasında (I, 611-645) "Hoca Ahmet Yesevî, Çağatay ve Osmanlı Edebiyatları Üzerinde Tesiri" adlı uzun bir araştırması çıktı. Bu araştırma, 1918'de yayınladığı *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (İstanbul 1918, 446, 3. baskı, Ankara 1976) adlı büyük klasik eserine bir başlangıç sayılabilir. Bu eser, Türk Edebiyatı tarihi, Türk Dinî Tarihi ve genellikle Türk Kültür Tarihi üzerinde çağ açan bir eser olmuştur. Ünlü Macar Türkologu Gy. Németh'in bu eser hakkında yazdıklarından şu satırları naklediyorum: "Köprülüzâde bu müşkül sahada öyle bir rehber vücuda getirmiştir

ki, bu rehber bir çok mesaili hallettiği gibi ileride de yapılacak herhangi tetkikatı şayanı ehemmiyet bir surette kolaylaştıracaktır".

Türk din tarihi araştırmalarında Köprülü'nün metodolojisini izleyen genç bilgin, Ahmet Yaşar Ocak'ın onun için yazdığı şu satırlara tamamiyle katılıyorum: "Köprülü her bilim adamına nasip olmayan sezgi ve sentez kabiliyetini mükemmelen kullanmasını bilmiştir. Onun çeşitli eserlerinde şu veya bu şekilde ortaya koyduğu, mahiyetini açıkladığı pek çok konu ve mesele, bugün onun teşhis ettiği biçimde tezahür etmiş, vardığı bir çok sonuç, üstelik daha da kuvvetli bir biçimde teyit edilmiştir".

Fransız oryantalisti Cl. Huart, *İlk Mutasavvıflar* hakkında: "Garbî Avrupa Üniversitelerinde öğretilen tarihî ve edebî intikadın en sıkı usûllerinin burada tatbik edildiğini hayranlıkla görüyoruz. Arkasından kendisini takip edenler çıkarsa, bu eser bir devir açacaktır" demektedir. İstanbul Darülfünûn'unda Ziya Gökalp'ın "millî hars" kavramını benimseyen Köprülü, bu eseri için "millî ruhu ve millî zevki anlayabilmek" için yazdığını söyler. Eser, bugün de Türk edebiyatı ve kültürü alanında klasik bir eser olarak kabul edilmektedir (Ancak Türk dilinin son yüzyıl içinde geçirdiği gelişme o kadar derin ve devrimci olmuştur ki, genç kuşaklar bu eseri okuyup yararlanmakta güçlük çekmektedir. Eski dilde yazılmış bu gibi temel eserlerin uzmanlarca yeni Türkçe'mize aktarılması bir zaruret hâline gelmiştir).

İlk Mutasavvıflar ile Köprülü, Gökalp'in düşlediği sürüp gelen öz "millî kültür", "millî ruh" üzerinde bilimsel araştırmaların temel taşını atmış bulunuyordu.

Köprülü, *İlk Mutasavvıflar* adlı klasik eserinden sonra, Türk din tarihi üzerinde incelemelere devam etmiştir. 1921'de Darülfünûn *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda "Anadolu'da İslâmiyet" adlı makalesi çıktı. Ortaçağ Türk din tarihi üzerinde çığır açan bu makalesi kısa zamanda oryantalistlerin dikkatini çekti ve Viyana'da *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte* adlı dergide Almanca'ya çevrildi. Orada, Köprülü, Fr. Babinger'in ağır yanlışlarını düzeltmekte Anadolu'da heterodoks dinî hareketler üzerinde yeni ufuklar açmakta idi. Aynı konuda 1923'de Paris'te toplanan *Uluslararası Dinler Tarihi Kongresi*'nde, sonradan "les origines du Bektachisme" (Paris, 1926) başlığıyla yayınladığı bildirisini okudu. 1930'da *Der İslam*'da "Abû İshak Kazerûnî", 1935'de *Türkiyat Mecmuası*'nda "Mısır'da Bektaşilik", adlı yazıları da Türk din tarihi tetkiklerine önemli katkılardır.

I. Dünya Savaşından sonra Alman ve Avusturya Oryantalistleri (başlıcaları P. Wittek, Fr. Giese, Fr. Kraelitz, T. Menzel, Fr. Babinger ve Fr. Taeschner) ilk Osmanlı kaynakları üzerinde *textkritik* metodu ile filolojik önemli incelemelere yönelmişler, böylece Osmanlı devletinin (imparatorluğu değil!) doğuşu üzerinde açıklayıcı önemli bilimsel sonuçlara varmışlardı. Bu

incelemeler göstermiştir ki, Selçuklu devleti Anadolu'da Bizans devlet ve medeniyetinden hiç de aşağı olmayan bir medeniyeti temsil etmektedir. Öbür yandan Türkmen boylarının yoğun biçimde yerleştiği Uc (serhad) bölgelerinde Bizans ve öbür Hıristiyan devletlere karşı sürekli savaşla meşgul *gâziyân* (*alplar*) kendine özgü bir Uc kültürünü temsil etmekte idiler. Bu sonuçları, bağnaz Alman milliyetçiliğinin Osmanlı araştırmalarına uygulanması biçiminde fazlaca sert biçimde eleştiren yeni kuşak İngiliz Türkologları (başlıca C. Heywood, C. Imber) duygusal bir yaklaşım içindedirler. Gerçekte Alman müsteşrikleri, Osmanlı kaynak incelemelerinde Batı'da yüzyıllarca uygulanmakta olan *textkritik* ve hermenötik metodlarını Osmanlı kaynaklarının incelenmesine uygulayarak yepyeni bir araştırma alanı açmış bulunuyorlardı.